

ChhandShastra of Ghazal WhatsApp

(1)

ગઝલનું સ્વરૂપ

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

ગઝલને કાવ્યના બધા પ્રકારમાં ઉચ્ચ સ્થાને મુકી શકાય છે. કહેવાય છે કે ગઝલ તો મહેફિલની જાન છે. કોઈ એક નિશ્ચિત છંદમાં (બહર) એકસરખા રદીફ અને કાફિયા ધરાવતા શેરોના સમૂહની રચનાથી એક ગઝલ બને છે. એક જ ગઝલના જુદા-જુદા શેરોમાં જુદા-જુદા વિષયો પસંદ કરી શકાય છે. એક જ ગઝલના દરેક શેરનું અલગ અસ્તિત્વ હોય છે અને દરેક શેર પોતે સંપૂર્ણ હોય છે. એક જ ગઝલના બે શેર એકબીજા સાથે સંબંધિત હોતા નથી. એકબીજા સાથે સંબંધિત એવી બે પંક્તિઓ (મિસરા) મળીને એક શેર બને છે કે જેની પહેલી પંક્તિને ઉલા મિસરા અને બીજી પંક્તિને સાની મિસરા કહે છે. એક જ ગઝલમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધુમાં વધુ અગિયાર શેર હોવા જોઈએ, પરંતુ અગિયારથી વધુ શેરોની ગઝલો પણ જોવા મળે છે.

ગઝલનો પહેલો શેર કે જેની બંને પંક્તિઓમાં રદીફનો (અનુપ્રાસ) અને કાફિયાનો (પ્રાસ) પ્રયોગ થયો હોય એને ગઝલનો મતલા કહેવાય છે. એક જ ગઝલમાં એકથી વધુ મતલા કહી શકાય છે. મતલા સિવાયના બાકીના શેરોમાં ફક્ત બીજી પંક્તિમાં જ રદીફ અને કાફિયા નિભાવવા જરૂરી છે. ગઝલના દરેક શેરની બીજી પંક્તિના અંતે (મતલાની બંને પંક્તિના અંતે) રદીફનો પ્રયોગ થાય છે અને રદીફ પહેલાં કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. ગઝલનો અંતિમ શેર કે જેમાં શાયર પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ કરે તેને ગઝલનો મકતા કહેવાય છે. ગઝલના અંતિમ શેરમાં શાયરે પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તો તે ગઝલનો મકતા ન કહેવાતાં ગઝલનો અંતિમ શેર કે છેલ્લો શેર જ કહેવાશે.

ગઝલમાં રદીફ અનિવાર્ય નથી પરંતુ કાફિયા અનિવાર્ય છે. કાફિયા વગર ગઝલ રચી શકાય નહીં. રદીફ વગરની ગઝલમાં મતલાની બંને પંક્તિના અંતે અને બાકીના શેરોની બીજી પંક્તિના અંતે કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. રદીફ વગરની ગઝલને ગેરમુરદફ ગઝલ કહેવામાં આવે છે. જો રદીફ સ્વતંત્ર રૂપે ન હોય પરંતુ કાફિયામાં જ રદીફનો સમાવેશ થઈ ગયો હોય તો એવી ગઝલને હમરદીફ-હમકાફિયા ગઝલ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ચાર ગઝલો ઉદાહરણ તરીકે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું

કહી દો કે મંજૂર છે પ્રેમ તારો
હકૂમત કરી કાળ પર છાઈ જાશું

વસંતોના જોબનને લાલી તો મળશે
ભલે રક્ત સિંચીને કરમાઈ જાશું

તમે ઋણ કાઢ્યા કરો સાત ભવનું
ન પહોંચી વળાશે તો વેચાઈ જાશું

સભા પર કરો એક પારેખ-દ્રષ્ટિ
હજારો ને લાખોમાં પરખાઈ જાશું

ગગનમાં ઝગીશું સિતારા બનીને
અગર આંસુઓ થઈને વેરાઈ જાશું

નજીવી રમતમાં થયા જન્મ-ફેરા
ખબર શી અમોને કે બંધાઈ જાશું

અમે આપ વિસ્તરશું બ્રહ્માંડ થઈને
દિલે આપના જો સમેટાઈ જાશું

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી ‘શૂન્ય’ વિસરાઈ જાશું

રદીફ : જાશું (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : ખોવાઈ, ચર્ચાઈ, છાઈ, કરમાઈ, વેચાઈ, પરખાઈ, વેરાઈ, બંધાઈ, સમેટાઈ, વિસરાઈ. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(૨)

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે

માની લીધું કે પ્રેમની કોઈ દવા નથી
જીવનના દર્દની તો કોઈ સારવાર દે

ચાહું બીજું બધું તે ખુદાએ મને દીધું
એ શું કે તારા માટે ફકત ઇન્તિઝાર દે

આવીને આંગળીમાં ટકોરા રહી ગયા
સંકોચ આટલો ન કોઈ બંધ દ્વાર દે

પીઠામાં મારું માન સતત હાજરીથી છે
મસ્જિદમાં રોજ જાઉં તો કોણ આવકાર દે

નવરાશ છે હવે જરા સરખામણી કરું
કેવો હતો અસલ હું મને એ ચિતાર દે

તે બાદ માંગ મારી બધીયે સ્વતંત્રતા
પહેલાં જરાક તારી ઉપર ઇખ્તિયાર દે

આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે

દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’
ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે

રદીફ : દે (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : પરવરદિગાર, વિચાર, સારવાર, ઇન્તિઝાર, દ્વાર, આવકાર, ચિતાર, ઇખ્તિયાર, પારાવાર, ભાર, ઉધાર. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(૩)

(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાલા)

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની

સ્વયં હું આરસી મારા પતનની
ચમન છું ભીખ માગું છું પવનની

ન હોતે પ્રેમનાં ઝરણાં મધુરાં
તો ખારી થઈ જતે સરિતા જીવનની

ભલે માટીમાં મુજને મેળવી દે
પરંતુ હો એ માટી મુજ વતનની

મરણ-કાલે સ્મરણ કીધું તમારું
ઉષા ભાસી મને સંધ્યા જીવનની

કયો સાગર છે એનું લક્ષ્ય-બિંદુ
વહી ક્યાં જાય છે સરિતા જીવનની

ધસી આવી હૃદય પર ઊર્મિઓ જ્યાં
‘ગની’ મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની

કાફિયા : દમનની, સહનની, પતનની, પવનની, જીવનની, વતનની, કવનની. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગઝલમાં રદીફનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર રૂપે થયો નથી પરંતુ રદીફનો સમાવેશ (પ્રત્યય ‘ની’ કે જે રદીફ છે એનો સમાવેશ) કાફિયામાં જ થઈ જતો હોવાથી તે હમરદીફ-હમકાફિયા ગઝલ કહેવાશે.

(૪)

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

છે કાંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો
એક યાદ છે તમારી એક શ્વાસ છે અમારો

મારી જીવનવીણાના કંપી રહ્યા છે તારો
કોણ એ ભલા કરે છે ઉરદ્વારથી ઇશારો

મુજને ડુબાવનારા મારા જ છે વિચારો
ક્યાં દૂર છે નહીં તો ચોપાસ છે કિનારો

ઝખ્મોને દિલમાં રાખું કે અશ્રુઓને રાખું
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો

દે તે જ ફાવે તેવી સાકી શરાબ મુજને
હું તો છું આગને પણ પાણી કરી પીનારો

જો દર્દ છે તો દિલ છે દિલ છે તો જિંદગી છે
ચાહું તો કેમ ચાહું ગમથી હું છૂટકારો

દુઃખ શોધ કોઈ કાયમ છોડી ક્ષણિક સુખોને
કંઈ મૂર્ખ મિત્ર કરતાં એક ડાહ્યો શત્રુ સારો

એવું મરણ કરો કે ઝંખે જીવન તમોને
ડૂબો તો એમ ડૂબો શોધે સ્વયં કિનારો

ઊગીને પાથરે ના કંઈ તેજ જે જગત પર
મારી નજરમાં 'ઘાયલ' એ તારો છે તિખારો

કાફિયા : સહારો, અમારો, તારો, ઇશારો, વિચારો, કિનારો, ઉતારો, પીનારો, છૂટકારો, સારો, તિખારો. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગઝલમાં રદીફનો પ્રયોગ થયો નથી તેથી તે ગેરમુરદફ ગઝલ કહેવાશે.

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street

Navsari – 396445

Gujarat – India

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Website : www.udayshahghazal.com